

שניאור הופמן

פסקי הלכה לשאלות מקצועיות של פסיכולוגים דתיים

במאמר זה מוגשות דוגמאות מספר של פסקי הלכה שניתנו במענה לשאלות שהציגו פסיכותרפיסטים לרבנים מכובדים בני זמננו. בנוסף, פסיכיאטר מוערך וירא שמים ומספר רבנים מכובדים מביעים השקפותיהם באשר ליחס שבין טיפול פסיכולוגי ויהדות.

הקדמה

פסיכולוגים ורופאים כאחד נתקלים בשאלות ובקונפליקטים מוסריים והלכתיים לרוב במסגרת עבודתם, אך לעומת התחום הרפואי-תורני שבו התפתחה ספרות ענפה בצורה של ירחונים, ספרים ושאלות ותשובות, ישנו מחסור ניכר בספרות תורנית העוסקת בפסיכולוגיה. ייתכן שהרבר נובע מכך שתחום הרפואה, וגם הרופאים המייצגים תחום זה, זוכים להערכה רבה מצד הרבנים. מאידך גיסא, השקפתם של הרבה רבנים ביחס לתחום הפסיכולוגיה ויחסם לפסיכולוגים עצמם, הם כאל דבר חסר-ערך או אפילו מזיק.¹ הסבר נוסף לתופעה הוא שלרופאים, בדרך כלל, אין כל מניעה להעביר שאלות הלכתיות ומוסריות להכרעת סמכות תורנית, אך הרבה פסיכולוגים נמנעים מלעשות כן בקשר לשאלות שלהם. לעתים קרובות השקפת התורה עומדת בסתירה לדעות מקובלות בתחום הפסיכולוגיה, ומטפלים רבים מרגישים מאוימים על ידי הרעיון שמישהו בעל השקפה תורנית יתערב בטיפול שהם מעניקים. וכמובן, אם אין שאלות, אין לצפות לתשובות.

להלן יובאו מספר דוגמאות של שאלות הלכתיות מעניינות שהוצגו לרבנים ידועים בני זמננו. לכל הרבנים מכנה משותף – כולם מכירים היטב את תחום הפסיכולוגיה ומתייחסים באופן חיובי לטיפול פסיכולוגי. כתוצאה מכך, זכינו לאוסף מכובד של תשובות תורניות המכבדות את הפסיכולוגים ומדריכות אותם.

* תודה לרב אברהם גישון הופמן על תרומתו למאמר ועל עזרתו בתרגום ובעריכה.
1 ראה מאמרי, "רבנים ופסיכולוגים – עימות ושיתוף פעולה", בד"ר 18 (2007), עמ' 107-115.

א. תשובות מאת הרב נחום רבינוביץ, ראש ישיבת ברכת משה במעלה אדומים²

1. שאלה

אשה דתייה, אם לחמישה ילדים, הזכירה בפגישה הראשונה שלה שבעלה התעלל בה ובילדיה באופן פיזי, בדומה למה שעשו לה אביה ואמה. בין השאר היא אמרה: "אבי היה איש נורא. האם מותר לי לומר דבר זה?"

מהי עמדת ההלכה בקשר לילדים (קטנים או מבוגרים) המבזים ומבטאים כעס ושנאה כלפי הוריהם במסגרת טיפול (פרטני, משפחתי או קבוצתי)? האם מותר לילדים להתבטא באופן חופשי, כיוון שהמטרה היא ריפוי ושיקום של פציינט שסובל ואינו מתפקד; או שהדבר אסור מחמת איסור התורה "ארור מקלה אביו ואמו"? האם מותר למטפל להפנות את תשומת לבו של המטופל להתנהגות הבעייתית של אחד מהוריו או שמא בכך הוא מכשיל את המטופל ועובר על "לפני עור לא תתן מכשול"?

תשובה

כתשובה לשאלתך: להלכה יש עמדה מאוד ברורה בקשר לשאלה זו. ראה תלמוד פסחים ע"א, ששיבחו חז"ל את חזקיה המלך על שביזה את עצמותיו של אביו. רש"י מפרש שמטרתו של חזקיה הייתה להשיג כפרה לאביו על ידי שבזיונו יביא לאחרים לחזור בתשובה. אם הרבר נעשה לתועלת ובצורה יעילה, ייתכן שהריכור על אודות חטאי האב יביא לו כפרה. אמנם, אף אם האב היה רשע, אסור לקללו. אבל אין זה נוגע לגילויים של גועל כלפי מעשיו הרעים.

2. שאלה

נראה שהפסק המקל של הרב רבינוביץ מוגבל להורים "רשעים" שירוויחו (כפרה) כתוצאה מפעולות "שליליות" (ביטוי כעס, טינה ושנאה) הנעשות כלפיהם במשך הטיפול. אמנם רוב ההורים אינם מוגדרים "רשעים", אף על פי שיתכן שהם גרמו לילדיהם נזק רגשי, מן פחות ומי יותר. דבר זה יכול לגרום לכעס מבוטא, עצור או מודחק מצד הילדים כלפי הוריהם. האם מותר למטפל לעזור להביא את הרגשות הכלואים האלה למודעותם של הילדים? האם מותר לו לעודד את הילד לדבר באופן חופשי בקשר לרגשותיו השליליים כלפי הוריו, במידה וסבור הוא שהדבר הכרחי להצלחת הטיפול? בקיצור, האם מותר לילד (צעיר או מבוגר) לדבר באופן שלילי על הוריו (שאינם רשעים), כאשר המטרה אינה לבזות את ההורים אלא לשחרר את הילד מהסימפטומים המגבילים אותו ולאפשר לו לתפקד באופן יעיל יותר?

2. הרב נחום אליעזר רבינוביץ הוציא לאור סדרת ספרים על הרמב"ם בשם "יר פשוטה" וכן ספרי תשובות בשם "ש"ת מלומדי מלחמה וש"ת שיח נחום.

תשובה

בתשובה הקודמת שלי הבאתי את המקרה של הורה רשע כרוגמה קיצונית לנושא. בכל מקרה שנעשה עוול ישנו אלמנט של רשע הזקוק לכפרה, אף כשהוא נעשה ללא כוונה. מובן מאליו שהיחס של האדם לזולת חייב לקחת בחשבון גם את האלמנטים החיוביים שלו; גם רגשות שליליים צריכים להשתלב בפרספקטיבה כוללת. אם מטרת הביטוי של הרגשות השליליים היא דיפוי המטופל, הדבר בוודאי מוצדק. מצד שני, צריך תמיד לזכור שלפעמים הרגשת כאב (אמתי או דמיוני) של האדם מנופחת מעבר לפרופורציה הנכונה. דומני שחלק מתפקידו של המטפל הוא לעזור למטופל לראות את הרברים בפרספקטיבה הנכונה, ובכך לאפשר לו לשחרר רגשות כלואים באופן מבוקר. אפילו ילד צריך ללמוד לראות את כל התמונה, אפילו במקום שיש צורך לדבר באופן שלילי על חלקים ממנה.³

ב. תשובות מאת הרב נפתלי בר אילן, רב קהילה ברחובות⁴

1. שאלה

האם מוטל על פסיכולוג, שנודע לו שהמטופל שלו עובר עבירה חמורה, להוכיח אותו על כך כמצוות התורה (ויקרא יט, יז) "הוכח תוכיח את עמיתך"?

תשובה

פסיכולוג ורופא חייבים במצוות תוכחה.

חייבים במצוות תוכחה רק כאשר קיים סיכוי שדברי המוכיח ישמעו.

חייבים במצווה זו רק כאשר אין חשש שייגרם למטופל נזק נפשי או גופני כתוצאה מהתוכחה. משום כך פטורים ממצוות תוכחה כאשר קיים חשש שהמטופל יפסיק את הטיפול כתוצאה מהתוכחה.

פטורים ממצוות תוכחה כאשר יש חשש מבוסס שהמטופל יפגע בשמו הטוב של הרופא, או יתלונן עליו בפני הרשויות.

פטורים ממצוות תוכחה כאשר יש חשש מבוסס שייפגע האמון שיש לציבור בפסיכולוגים או ברופאים, וכתוצאה מכך פחות אנשים הזקוקים לעזרה יפנו לבקש עזרה.

אמנם, על פניו נראה שלאור הסתייגויות אלו כמעט שלא ייתכן שפסיכולוג או רופא יוכלו לקיים מצווה זו, אולם על המטפל להפעיל שיקול דעת רב במשך כל תקופת הטיפול כדי לאמור האם ניתן במשך הטיפול, או לאחר סיומו, לקיים מצוות תוכחה מבלי לגרום נזקים.

3 ראה את מאמרו של הרב יצחק זילברשטיין, "קונטרס בענין פגיעה בכבוד הורים לצורך הצלה ורפואה", קול התורה נד, עמ' קעב-קפא.

4 הרב נפתלי בר אילן הוא רב שכונה ברחובות והוציא לאור את הספר נקדש בצדקה על הלכות צדקה וספר בן ארבעה כרכים – משטר ומדינה בישראל על פי התורה, שזכה בשנת תשס"ח בפרס הרב קוק מטעם עיריית תל אביב. כמו כן הוא כותב באופן קבוע באסיא, תחומין ועוד.

2. שאלה

האם פסיכולוג חייב לגלות לכלה על מחלת החתן שבטיפולו?

תשובה

בפוסקים מופיע המושג "מום גדול". כאשר בחור או בחורה סובלים מ"מום גדול", עליהם להודיע על כך למי שמיועד להיפגש עמהם לצרכי שידוך. קיימים מומים שיש להודיע עליהם כבר לפני הפגישה הראשונה ועל מומים אחרים יש להודיע במועד כזה שבו עדיין אפשר למנוע את קיום החתונה מבלי לגרום לבושה גדולה, לנזק כספי או לאכזבה קשה מדיי. אם בעל המום אינו יודע אם מומו מוגדר כמום גדול, שחובה להודיע עליו, או שהוא אינו יודע באיזה שלב עליו לגלותו, יש להתיעץ עם מורה הנדאה.

- א. בחור או בחורה שאינם נוהגים כן עוברים על לאו מן התורה "ולא תגנו איש את עמיתו" ומבטלים מצוות עשה "ואהבת לרעך כמוך".
- ב. לאונאה כזו עלולות להיות השלכות חמורות. ביניהן מריבות קשות בין הצדדים ומשפחותיהם, גרימת משבר נפשי קשה לצד המרומה ויצירת מצב של עיגון.
- ג. במקרים מסוימים כאשר מסתירים "מום גדול", הקידושין עלולים להיות "מקח טעות", ואז עלולים בני הזוג לעבור על איסור זנות.
- ד. מי שידוע בוודאות שבחור או בחורה העומדים בשידוכים מסתירים "מום גדול", מצווה לקיים "הוכח תוכיח את עמיתך" ולשכנע את המסתיר לגלות את סודו.
- ה. אם מתברר בוודאות, שהמסתיר לא השתכנע שעליו לספר, אזי מכח הלאו של "לא תעמוד על דם רעך" יש להודיע על כך לצד השני.
- ו. מי שידוע בוודאות על הסתרת המום, וחושש שאם הוא יגלה זאת לצד השני, ייגרם לו עצמו נזק, הן כספי והן כל נזק אחר, חייב לשאול מורה הנדאה כיצד עליו לפעול במקרה מסוים זה.
- ז. מי ששמע פסק הלכה העומד בניגוד לעקרונות אלו, חייב ללמד זכות על הפוסק, מאחר וייתכן שבשאלה שנדונה באותו פסק קיימים תנאים מיוחדים המחייבים לסטות מהעקרונות הנ"ל.
- ח. בכל מקרה, כאשר אדם נתקל בפסיקה תמוהה, שהיא בבחינת "דבר התמוה לרבים", עליו לעשות כל מאמץ כדי להבינה, ולעתים עליו אפילו לפנות לאחד מגדולי הדור המקובל על כלל הציבור.

3. שאלה

האם מותר להשתמש בהתערבות פסיכולוגית יעילה ("הרגל") שדורשת מהמטופל שסובל ממחשבות אובססיות, לדוגמה – "בעלי יחלה וימות", "בני יירס על ידי רכב", וכו', לבטא בקול רם את המחשבות הנוראות והמפחידות האלו מספר פעמים ביום, כדי להחליש ולסלק אותן ("הביטואשאן" באנגלית) או לא, מפני החשש "אל תפתח פה לשטן", ו"ברית כרותה לשפתיים"?

תשובה

כאשר פסיכולוג קליני מוסמך קובע שהדרך הטיפולית הטובה ביותר לחולה מסוים היא מתן ביטוי מילולי למחשבות אובססיביות טורדניות, מותר על פי דין לנקוט בדרך טיפול זאת מהנימוקים הבאים:

א. הגמרא אומרת "לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן". הגמרא אוסרת על אדם לומר שמגיעים לו עונשים קשים בשל חטאיו, והפוסקים נחלקו האם זו הלכה או רק הוראה למידת חסידות. כמו כן נחלקו בשאלה האם זו הלכה המחייבת רק אבל או אדם הנמצא בסכנה, או כל אדם ואדם בכל עת.

ב. הגמרא אומרת "ברית כרותה לשפתיים". חלק מהפוסקים הבינו זאת כהלכה האוסרת על אדם לומר דבר פורענות על עצמו או על זולתו, גם ללא קשר לשכר ועונש, ואפילו דרך שחוק. פוסקים אלו אסרו לבטא בשפתיים דברי פורענות כאשר הדיבור הוא ללא כל צורך ואינו משרת כל מטרה חיובית. פשיטא אפוא, שהפוסקים לא הבינו זאת כאיסור לבטא חששות ופחדים מפני פורענויות, כאשר הוא בא מתוך צורך גדול ונועד להקל על מצוקות חדרה. וכבר אמר החכם מכל אדם "דאגה בלב איש ישיחנה".

ג. גם הפוסקים הסוברים שאין לומר דברי פורענות משום חשש סכנה, מודים שזהו חשש רחוק. חכמים אמרו שבמקום שאין סכנה מצויה, "שומר מצוה לא ידע דבר רע". לפיכך, בשעה שהמטפל והמטופל גם יחד עוסקים במצוות ריפוי, אין כל מקום לחששות רחוקים. כמו כן, "דבדבר שההיזק הוא ע"י מזיקין מן השמים ולא בדרך הטבע כהאי גוונא אמרינן שומר מצוה לא ידע דבר רע". כלומר, גם כאשר הסכנה היא סכנה סגולית שאינה מוכרת לרופאים תקף הכלל "שומר מצוה לא ידע דבר רע".

ג. הרב שבתי רפפורט, ראש ישיבת שבות ישראל וראש הכולל שליז' אוניברסיטת בר אילן⁵

1. שאלה

האם מותר לתת ייעוץ מקצועי לזוג של כוהן הנשוי לגרושה בהתחלה והאם מותר למטפל להמשיך ולטפל בזוג? האם מוטל על המטפל לקיים בהם את המצווה של "הוכח תוכיח את עמיתך"?

תשובה

צריך לבחון שאלה זו משתי בחינות: (א) מהי חובתו של מי שאינו איש מקצוע שנקלע למצב כזה? (ב) האם דינו של איש מקצוע שונה, ובמה?

⁵ הרב שבתי אברהם הכהן רפפורט כתב מאמרים רבים כאס"א, בתחומין וכדומה. השתתף בעריכת כתבי סבו הגדול, הרב משה פיינשטיין בעל אגרות משה. הרב רפפורט והרב בר אילן השתתפו בפגישות שמארגן ארגון "נפש ישראל" שבהן נדונו שאלות הלכה ופסיכולוגיה.

מי שאינו איש מקצוע מחויב מצד מצוות תוכחה לשכנע את הכוהן לגרש את אשתו האסורה. כאשר הרבר בלתי אפשרי, מכל מקום אסור לגלות תמיכה בנישואים אלו. המגלה תמיכה לעובר עבירה נחשב מסייע בידי עוברי עבירה האסור על פי ההלכה, וכפי שביאר זאת הרב משה פיינשטיין (אגרות משה, אר"ח חלק ה' יג, ז). במקום שמוטל על הציבור לתעב ולגלות את התיעוב שלהם כלפי עבירות על חוקי התורה, מי שתומך בחוטא נעשה מעין שותף לעבירה. בנקודה זו, דינו של בעל מקצוע שונה. לפי דעתי, בעל המקצוע מחויב להוכיח בעלי עבירה רק באופנים רלוונטיים. הוא צריך להשתרל להראות לזוג שנישואין בניגוד לתורה לא יביאו לתוצאות טובות – כפי שהוא מאמין. אך כאשר תוכחה אינה אפשרית, אינו חייב להפסיק את הטיפול. הקשר שלו עם הזוג אינו קשר חברתי, ולכן היחס שלו אליהם אינו כהיחס שאר בני הקהילה. במסגרת עבודתו המקצועית, קבלת מצב נתון כפי שהוא אינה מהווה הסכמה למציאות זו, וממילא אין קבלה זו מתפרשת כאן כאישור להתנהגותו של המטופל. מומחה המטפל באדם המתעלל בילדים אינו מבטא את דעתו בקשר להתעללות זו ועל כן אינו נחשב מסייע בידי עובר העבירה (אגרות משה, שם).

נספח

פסיכולוגיה על פי התורה לפי ד"ר נחום קלפטר, פסיכיאטר מארצות הברית⁶

ד"ר קלפטר ניסח את גישתו שטיפול פסיכולוגי צריך להיתפס כדבר נפרד מן האמיתות של התורה ומקיום ההלכה, ומשום כך, אין כלל מקום לדבר על סתירות ביניהם. 1. לשיטתו, לימוד תורה ושמירת המצוות אינם דרכים שבהן ניתן לטפל בפסיכופתולוגיה. הם המסלול, הניתן לנו על ידי השם, שדרכו אנו מזככים את עצמנו במטרה להעמיק את הכרתנו אותו ולשפר את העבודה שלנו כלפיו. אנשים הסובלים מהפרעות אישיות, הפרעות במצבי רוח, חרדות קשות, הפרעות פסיכוטיות והפרעות פסיכופתולוגיות אחרות, מוגבלים ביכולתם לעבוד את השם וללמוד תורה. ייתכן שהדבר נובע ממגבלות קוגניטיביות או מבעיות התנהגותיות. או, כפי שמצוי יותר, ייתכן שהדבר נובע מהיכולת הלקויה שלהם לעסוק ביחסים בין-אישיים בעלי משמעות. בעיות ביחסים בין-אישיים פוגעות באופן חמור ביכולתו של האדם לקבל עצות מאחרים, ליהנות מהכוונה רוחנית, ליצור קשרי חברות, לעבוד או ולהחזיק בעבודה, להתחתן, לתפקד כהורה יעיל לילדיו ולהשתתף בחובות קהילתיות. פציינטים אלו לא יפיקו תועלת משיחה מוסרית או מחומרה נוספת; הם זקוקים לטיפול. רק לאחר קבלת טיפול מתאים, הם יהיו מסוגלים לשקוד בתורה ובמצוות אם ירצו. רק לאחר קבלת טיפול מתאים, יוכלו להפיק תועלת משיחה מוסרית.

6 ד"ר נחום קלפטר מנהל את התכנית להכשרה בפסיכותרפיה (Psychiatry Residency Training Program) באוניברסיטת סינסינטי, ומטפל באופן פרטי בפסיכיאטריה כללית, פסיכותרפיה ופסיכואנליזה. הוא פעיל בהנהגת הקהילה היהודית האורתודוקסית בסינסינטי, וכמו כן חבר פעיל בארגון "נפש" לאנשי מקצוע דתיים בתחום בריאות הנפש.

פסקי הלכה לשאלות מקצועיות של פסיכולוגים דתיים

במילים אחרות, כוח הבחירה שלהם נעשה מוגבל בגלל הקשיים הפסיכולוגיים שלהם. על ידי טיפול מתאים, כוח הבחירה שלהם מתרחב.

2. כפסיכיאטר, פסיכותרפיסט ופסיכואנליטיקן, סבור ד"ר קלפטר שתפקידו אינו לקרב לא-יהודים לשבע מצוות בני נח, או לקרב יהודים לתרי"ג המצוות. פעולה בכיוון הזה תפגע ביכולת לעזור לשקם את בריאות הנפש של המטופל. המטפל מודרשה לעסוק בטיפול פסיכופתולוגי בלבד. אין הוא מודרשה ללמד תורה או לעסוק בקירוב נשמות אבודות.

3. הרבה דברים מקובלים הם, בכל זאת, אסורים. התנהגויות ספציפיות תמיד דורשות שיקול ביחס להתאמה שלהן במצב מסוים. אפילו בתוך מסגרת תרבותית אחת, ייתכן שהתנהגויות מסוימות נחשבות מתאימות לחלק מהאנשים, ומזיקות לאחרים.

הרב י"ד סולובייצ'יק כתב בתחילת חיבורו הגדול "איש ההלכה" שלפי דעתו חיים של תורה אינם שלווים יותר או מאוזנים יותר. אדרבה, הוא מוצא שחיים של תורה מלאים קונפליקטים, קשיים ודילמות. הוא מאמין שהאמונה שהדת מהווה מקלט לנפש מוטרדת אינה אלא השקפה נוצרית. התתנסות שלו בתורה לא גרמה לו רוגע ולא פתרה את בעיותיו. הוא הרגיש שהתורה יצרה בעיות חדשות משלה, ושחיים של תורה הם חיים מלהיבים, עשירים ומגוונים המלאים אנדרלמוסיה אינטלקטואלית, רוחנית ורגשית. הוא לא בא בטענות כלפי מציאות זו; הוא פשוט רצה לבטל את האמונה המוטעית שהתורה פותרת את כל בעיותיו של האדם.

מובן שאנו מאמינים שעל ידי הדרכה וחינוך נכונים, ניתן לחיות חיי תורה והלכה באופן מאוזן ובריא מבחינה פסיכולוגית. אך מאירך גיסא, ישנן הרבה דרכים נוספות מחוץ למסגרת של חיי תורה שיכולות להיות בריאות מבחינה פסיכולוגית. לימוד התורה ודקדוק ההלכה אינם ערובה להצלת האדם מניהול חיים לא מאוזנים, מחוסרי שמחה ובלתי מספקים. מעיד על כך ריבוי הפניות לעזרה פסיכולוגית גם בקרב ציבור שומר תורה ומצוות.

הרש"ז אויערבאך אמר, "יש מקום להתייעץ עם פסיכולוגים אם זה עוזר ... אז מה אם זוהי חכמתם של גויים. אם יש עצות טובות היכולות לעזור למה לא לקבלן?" ראה גם בספר התורה המשמחת (בית אל תשנ"ח), עמ' 155, שלאחר שהרש"ז אויערבאך בירר אצל פסיכולוג מהי שיטת הטיפול שבה הוא מתכוון לנקוט, הורה, "לא רק שמותר להיכנס לטיפול זה, אלא שזו אף מצוה" (ועלהו לא יבול, ב, עמ' קלד סע' 147).

הרב שלמה וולבה כתב: "יש צורך דחוף בארגון קורסים לרבנים בפועל ולמחנכים, במטרה להפיץ ידע בסיסי על הסימפטומים של נזירוז ופסיכוזה ודרכי הטיפול בהם בקווים כלליים, על מנת שידעו להפנות חולים אל הרופא. ידיעה בסיסית הייתה מסלקת דעות קדומות רבות!" ("פסיכיאטריה ודת", בשבילי הרפואה, ז' סיוון תשמ"ב).

בשבועון חסידי בעלז, "המחנה החרדי" (גליון של ערב סוכות התשס"ט), בראיון ארוך עם "איש החינוך" הרב אהרן פרידמן, נשאלה השאלה: מה מידת מעורבותה של הפסיכולוגיה בטיפול בבחורי השיבות הקרושות כיום?

שניאור הופמן

תשובה: "אין בירי נתונים כדי לענות על שאלה כזאת. אולם עד כמה שאני יודע, זאני מאד מקווה ומאמין שכך אכן פני הדברים, קיימת בישיבות חלוקת עבודה מסוימת: כאשר מדובר בעבודת ה' ובענייני מידות שבין אדם לחברו, פונים למשגיח נכון וחכם או ל'עובר' שהוא גם יודע איך לדבר ולהשפיע, ואילו כאשר מדובר בחולשה/מחלה נפשית למשל, או בעיה רגשית וכדומה, הרי במקרים שבהם אין למשגיח ידע ונסיון מוקדם, נכח שיפנה את התלמיד המדובר לעזרה מקצועית, וכשם שפונים לרופאים כלליים כאשר מדובר במחלה גופנית או לאינסטלטור כאשר מדובר בנוזלה".

ראה המאמר של הרב נפתלי בר־אילן, "רב כיועץ פסיכולוגי", תחומין כט (תשס"ט), עמ' 323-328.